

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 930.1 (100+477)1968/2002

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-9>

Венгер А.Г.

<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

УКРАЇНСЬКА-РАДЯНСЬКА ГЕРМАНІСТИКА В ОСОБАХ: СПОГАДИ ПРОФ. О. ЮРІЯ МИЦИКА ПРО АНАТОЛІЯ ЗАВ'ЯЛОВА

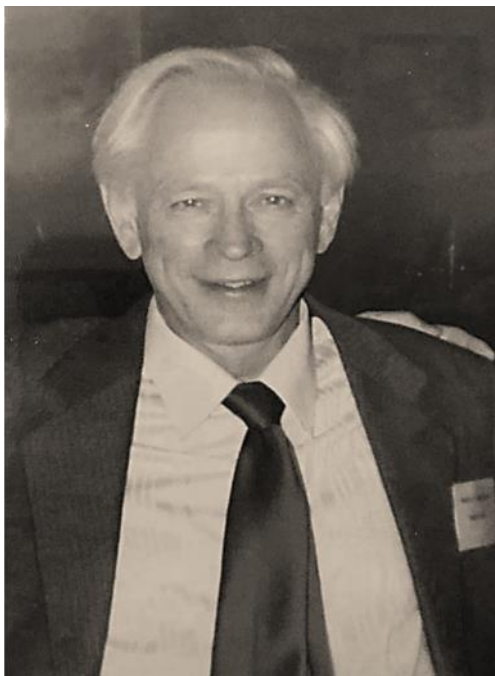
У публікації представлено спогади професора о. Юрія Мицика про українського радянського германіста Анатолія Зав'ялова. Свого часу Юрій Мицик працював на одній кафедрі разом із Анатолієм Зав'яловим у період 1974–1989 рр., а з 1975 р. виконував обов'язки його заступника.

Академічне життя й викладацька кар'єра історика (1960–2000-ні рр.) були пов'язані з Дніпропетровським університетом. У цей час Зав'ялов активно вивчав сучасну йому історію Німецької Демократичної Республіки, став автором багатьох статей (зокрема і в провідних академічних журналах), навчальних посібників і видав дві монографії. Він був одним із небагатьох радянських германістів, який мав відрядження не лише до Німецької Демократичної Республіки, але й за «залізну завісу». Окрім того, історик здобув досвід викладання в зарубіжних університетах. На посаді завідувача кафедри всесвітньої історії докладав зусиль, щоб сформувані в університеті дослідницький напрям з історичної германістики. Під його керівництвом захищали дисертації переважно з німецької історії ХХ ст. Частина колишніх аспірантів-германістів залишилася працювати на кафедрі, що дозволило створити потужний осередок германських студій і перетворити кафедру всесвітньої історії на центр історичної германістики. Для забезпечення можливості публікувати дослідження з німецької історії у 1973 р. на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського університету було засновано збірник «Вопросы германской истории», який згодом отримав статус між вишівського. У збірнику результати досліджень публікували історики-германісти з Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки.

Після падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини вивчення історії Німецької Демократичної Республіки фактично припинилося, і Зав'ялов спрямував свою дослідницьку увагу на історію німецької діаспори України. Він став вивчати політичну історію німецьких колоній початку ХХ ст. та питання історії колонізації у цивілізаційному вимірі. Останні роки життя історика були затьмарені різким погіршенням здоров'я, зниженням наукової активності.

Ключові слова: історик, германістика, Дніпропетровський університет, кафедра.

Нарис біографії Анатолія Зав'ялова (1927-2003)

Анатолій Зав'ялов на міжнародній конференції, США 1989р.

Розвиток академічних осередків з дослідження проблем загальної історії в СРСР відбувався на базі інститутів АН та на відповідних кафедрах університетів. Основні центри були розташовані в РРСФР у Москві та Ленінграді. В УРСР ситуація виглядала значно гіршою. Це пов'язано із відсутністю у складі вітчизняної АН інституту, який би вивчав проблеми загальної історії. Осередками дослідження загальної історії стали спеціалізовані кафедри університетів: Дніпропетровського, Київського, Львівського, Харківського та інших. В УРСР університети стали основними центрами підготовки та захистів кандидатських і докторських дисертацій з всесвітньої історії.

У цій публікації пропонуємо виконати два завдання: перше – намітити траєкторію вивчення дніпропетровської радянської школи германістики крізь призму біографії її засновника Анатолія Зав'ялова, друге – розпочати формування джерельної бази для таких досліджень.

Біографія Анатолія Зав'ялова, зокрема й академічна, уже опинялася в полі зору істориків [1; 2] проте говорити про повне її вивчення не доводиться.

Історик народився 11 лютого 1927 р. у м. Харкові. Про дитинство та юність майже нічого не відомо. Основними джерелами для вивчення цього періоду життя Зав'ялова є лише окремі рядки офіційних автобіографій, збережених в

особових справах в архіві ДНУ ім. Олесея Гончара [3; 4]. Спираючись на наявні автобіографії, не можна відтворити ранні роки життя, проте можливо дізнатися, як історик на рівні офіційної презентації (ре)конструював його.

В одній з перших автобіографій, написаних у Дніпропетровському університеті, історик-аспірант зазначає, що його батько Сергій Олексійович Зав'ялов — пенсіонер, до виходу на пенсію працював юристом, а мати Зав'ялова Марія Львівна — домогосподарка [3, акр. 19-20]. У наступних автобіографіях інформація про соціальну належність батьків і самого Зав'ялова відсутня.

Істориком було 14 років, коли Німеччина напала на СРСР. Разом з батьками він евакуюється в м. Сталінград, а потім переїздить у м. Ата Челябінської області. Зав'ялов не наводить причин евакуації родини. Як відомо, їх було не так багато: евакуювалися разом із підприємствами, навчальними закладами, евакуювали родини членів помітних партійних діячів, євреїв. До якої з категорій належала родина Зав'ялових — не зрозуміло. Очевидно, історик свідомо не уточнює цей факт своєї біографії, залишивши поле для припущень. Юрій Мицик зазначає: «Про своє минуле Анатолій Сергійович майже ніколи не розповідав. Відомо, що він народився в Харкові, а його батьки були службовцями. Якось прохопився: «мої батьки були довгожителі і я хочу прожити не менше» [5]. Чергові запитання стосовно «непрозорого» минулого історика виникають і після ознайомлення з його особовою справою аспіранта за 1963–1966 рр., яка розшита і з якої видалено сторінки № 15, 16 [3]. Не відомо, хто її розшивав і яка інформація містилася на видалених сторінках.

Причин, чому Зав'ялов так ставився до власного минулого, може бути дві. Перша — особливість характеру, а друга — «незручне» за радянськими мірками минуле, яке могло негативно вплинути на кар'єру.

Хай там як, та закритість історика породжувала довкола його минулого та минулого родини різні чутки. Одні стверджували, ніби батько Зав'ялова був меншовиком і через це він волів мовчати. Інші, що його ім'я було змінене, а насправді при народженні він отримав зовсім інше – єврейське ім'я. Як свідчать архівні документи, останні чутки були не безпідставні: Зав'ялов і справді змінив своє ім'я, але він його скоротив, бо мав подвійне Артур-Анатолій, про що свідчить диплом про вищу освіту [3, арк. 14]

Після повернення з евакуації юнак екстерном закінчив 10-й клас і 1945 р. вступив до Гірничого інституту, а через рік перевівся на історичне відділення Харківського державного університету. В автобіографії зазначає, що через матеріальну скруту мусив перервати навчання і рік працював токарем. Щоправда, за цей рік двічі змінив місце роботи [3, акр. 21].

Після завершення навчання в університеті був направлений на роботу до ще не радянізованого повною мірою західноукраїнського містечка Острога, там викладав історію у школі № 1 із 1951 по 1955 рр. В Острозі молодий чоловік опинився в дещо іншому середовищі, ніж у Харкові. Один з перших викликів –

адаптуватися до українськомовного оточення. Він вивчив українську мову, якою необхідно було послуговуватися і у викладанні, і в повсякденному спілкуванні. Острозький етап життя дуже короткий, лише чотири роки, але важливий: це період становлення у професії учителя. У цей час в Острозі викладав Микола Ковальський, ще один молодий історик, випускник Львівського університету. У майбутньому їхні шляхи перетнуться в Дніпропетровському університеті. А поки молоді учителі разом з двома іншими колегами займалися краєзнавством, проводили археологічні розкопки, досліджували Острозький замок. Їхню четвірку називали мушкетерами, до того ж Ковальський був д'Артаньяном, а Зав'ялов – Арамісом [5].

В Острозі відбулася ще одна важлива подія: Анатолія Зав'ялова прийняли до лав КПРС — для успішного розвитку подальшої кар'єри це матиме одне з вирішальних значень. Уже протягом 1954–1955 рр. він був партійним секретарем школи. У 1955 р. через родинні обставини (хворобу дружини) переїхав до Дніпропетровська [3, арк. 18-19].

Після переїзду Зав'ялов так само влаштувався вчителем історії і продовжив традицію проведення краєзнавчих досліджень спільно з учнями. Результати цієї роботи оформив у нарисах й опублікував у республіканському журналі «З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі» [3].

Досить швидко молодого й ініціативного учителя помітили і призначили завучем, згодом інспектором районного відділу освіти, а з 1961 по 1968 рр. історик перебував на партійній роботі в студентському районі Дніпропетровська як інструктор і завідувач організаційного відділу Жовтневого райкому КПУ [5, арк. 5-5зв.]. У цей час він замислюється над подальшою кар'єрою і для посилення своїх позицій планує вступити до аспірантури. На користь цієї тези свідчить той факт, що ще до вступу він склав кандидатські мінімуми в Харківському університеті [3; арк. 4]. У 1963 р. історик пішов на заочну форму навчання. Вибір кафедри історії КПРС, вочевидь, говорить про те, яку траєкторію кар'єрного зростання він собі намічав. В аспірантурі почав розробляти тему історичної германістики: «Диктатура пролетаріату та багатопартійна система (на прикладі НДР)» [3, арк. 4]. Науковим керівником аспіранта став професор, завідувач кафедри історії КПРС Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя Возз'єднання України з Росією Федот Семенович Павлов. Павлов був помітним дослідником історії партії, ба більше, він мав досвід урядового відрядження в Китай, де із 1953 по 1956 рр. працював старшим радником кафедри марксизму-ленінізму Китайського народного університету [6, арк. 3]. Там китайською мовою вийшла його двотомна робота «Історія КПРС», за якою викладали та навчалися в Китаї.

В атестаційному листі за 1966 р. науковий керівник Зав'ялова вказав, що той завершує навчання в аспірантурі без тексту кандидатської дисертації, а в наявності є лише окремі розділи [3, арк. 9]. Проте через два роки дисертація була захищена. Того ж року на посаді старшого викладача історик розпочав

роботу на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського державного університету. Про його манеру читати лекцію дізнаємося зі спогадів студента кінця 1960-х рр. К. Маркова: «Новейшую Историю нам читал Завьялов Анатолий Сергеевич...он был такой сдержанный, сухой: аргументы, факты, и пошёл» [7, с. 229].

За короткий час роботи на кафедрі керівництво університету оцінило організаційні здібності нового викладача, і з 1972 р. його призначили проректором з навчальної роботи. Того ж року він узяв участь у низці помітних наукових подій загальносоюзного значення: 22 травня на конференції в Інституті економіки АН СРСР прочитав доповідь «Экономическая политика СЕПГ в свете ленинского учения о НЭПе», а 25 травня виступив із доповіддю «Опыт подготовки специалистов по вечерней форме обучения в Днепропетровском университете». Також цього року історика включили до секції історії зарубіжних країн Координаційної ради Інституту історії АН УРСР [4, арк. 26-29].

У кінці 1972 р. завідувач кафедри всесвітньої історії проф. В.Я. Борщевський був обраний завідувачем новоствореної кафедри історіографії та джерелознавства. Зав'ялов висунув свою кандидатуру на вакантну посаду [4, арк. 52]. Частина колективу кафедри, яку неформально очолювала доцент Ф.Р. Гольденберг, бажала бачити завідувачем молодого доцента, теж історика-германіста М.Д. Мартинова. На початку 1973 р. А.С. Зав'ялов став завідувачем кафедри. Проте разом із новою посадою він отримав потужну опозицію: частина співробітників кафедри відкрито виступила проти його призначення. Поступово криза в стосунках з опозиційними викладачами загострювалася. Особливо це проявлялося в моменти ухвалення колегіальних рішень, адже під час голосувань на засіданні кафедри представники опозиції виступали проти пропозицій завідувача. Зав'ялов же, користуючись своєю посадою, блокував важливі питання для представників опозиції. Ю. Мицик зазначає, що про кафедральну війну, яка то згасала, то знову розпалювалася, можна написати якщо не роман, то принаймні повість [5]. Даючи оцінку роботи А. Зав'ялова як завідувача колега по кафедрі М. Мартинов зауважував: «(кафедру – А.В.) постійно розривали конфлікти й суперечки, що виникали через його жорстокий характер, командно-адміністративні методи управління» [8, с. 76].

Під час цього протистояння відбулася одна трагічна історія. У 1975 р. Ф.Р. Гольденберг за власним бажанням пішла з посади доцента, попри те, що п'ятирічний контракт ще тривав. На це її спонукали шляхетні мотиви, адже її учениця Н.В. Бочарова завершувала навчання в аспірантурі, а вільних місць на кафедрі не було. Проте декан факультету пообіцяла, що з нового навчального року Фаїну Рувімівну оформлять на посаду доцента-консультанта. Відповідно вона готувалася до виходу на роботу у новому навчальному році. За кілька днів перед початком навчального року Гольденберг зателефонувала лаборант кафедри і повідомила, що вона може на роботу не виходити, оскільки

університету їй послуги більше не потрібні. Для Фаїни Рувімівни це був тяжкий удар, після якого вона довго не могла оговтатися. Вона відмовлялася від спілкування з учнями та колегами, проте через деякий час вирішила піти на прийом до керівництва університету, щоб дізнатися, що стало причиною відмови від її послуг, і, очікуючи у приймальні на зустріч, раптово померла.

У бік Зав'ялова, з уст опозиції, почали лунати звинувачення, що він доклав зусиль, щоб Ф.Р. Гольденберг як лідер опозиції не була прийнята на роботу. А після того, як вона раптово померла, представники опозиції стали покладати на нього і відповідальність за смерть колишньої колеги [9]. Нині неможливо сказати, чи причетний А.С. Зав'ялов до того, що Ф.Р. Гольденберг не була прийнята на роботу, але згадані вище події не сприяли поліпшенню морально-психологічного клімату на кафедрі та факультеті в цілому.

У 1975 р. в житті історика відбувається важлива подія: його як члена творчої групи Українського товариства культурних зв'язків відправили до Швейцарії читати лекції. Це був один з перших візитів дніпропетровських істориків за «залізну завісу» [8, с. 76]. У музеї історії ДНУ збережено звіт цього відрядження, з нього стає відомо, що з 3 по 14 травня 1975 р. А. Зав'ялов у складі Українського товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами взяв участь в урочистостях, присвячених 30-річчю Перемоги. У містах Базелі та Цюриху він німецькою мовою прочитав доповідь на тему: «Всесвітньо-історичний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Окрім цього, учасники делегації провели зустріч із членами товариства «Швейцарія – СРСР» та взяли участь у конгресі, приуроченому до 30-річчя цієї організації. Підбиваючи підсумки свого візиту, історик зазначає, що в Швейцарії відчувається брак популярної історичної літератури, яка б з позицій СРСР розкривала міжнародну обстановку початку війни. Він запропонував видавати невеликі науково-популярні брошури німецькою та французькою мовами і постачати їх у Швейцарію [10]. У цьому звіті є одна показова обставина, яка демонструє цілеспрямованість характеру історика. В особистому листку аспіранта, заповненому 1963 р., напроти графі «володіння іноземними мовами» його рукою записано – «німецька зі словником». Тобто, навчаючись в аспірантурі, і, можливо, надалі дослідник приділяв час для студіювання німецької мови, що, судячи з усього, дало свій позитивний результат.

На початку 1970-х рр. історичний факультет розростався, збільшувалася кількість студентів, а отже, і викладацьких ставок. Поступово на кафедру прийшли працювати молоді викладачі, частина з них – учні А. С. Зав'ялова, які були лояльні до нього. Сергій Плохій високо оцінює кадрову політику А. Зав'ялова, стверджуючи, що брати на роботу можна було будь-кого, але він брав молодь: «Майже без винятку це були продукти та носії міської культури та люди ширших зацікавлень, адже знали іноземні мови та вивчали не радянську

історію, а невідомий, а через це покритий нальотом романтики та нон-конформізму Захід» [11, с. 194-195].

У кінці 1960-х рр. кафедра загальної історії розпочала підготовку аспірантів. Як керівник кафедри Зав'ялов мав право керівництва й активно розпочав цю роботу. Особливістю молодого завідувача було те, що він почав готувати здобувачів переважно з історичної германістики. На той час на кафедрі вже працювали три фахівці з німецької історії нового та новітнього часу: Ф. Гольденберг, М. Мартинов та сам А. Зав'ялов. В аспірантурі у Ф.Р. Гольденберг навчалася С. Бобилева, яка досліджувала проблеми німецької історії початку ХХ ст. Характеризуючи погляди А. Зав'ялова на формування наукового профілю кафедри, Ю. Мицик зазначає: «... Анатолій Сергійович був невблаганний, тільки германістика. Довелося змиритися з цим. У 1974 та 1975 рр. ми встигли видати два збірники «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения», а потім на кафедрі видавався виключно германістичний збірник, якому в типографії з відомих причин давали «зелене світло» [5]. У спільній для більшості членів кафедри дослідницькій темі були свої очевидні плюси, згаданий вище збірник наукових праць в основному поповнювався текстами співробітників та аспірантів кафедри. Проте порівняно з германістикою полоністика, англоснавство та інші напрями кафедри не розвивалися так жваво. Доки Зав'ялов був завідувачем, він гальмував набір аспірантів, які планували досліджувати історію не Німеччини. Тим паче, що більшість із них були учнями опозиційних до нього викладачів. Наприклад, Г. Кривчик згадує: «навчаючись на історичному факультеті, спеціалізувався по іншій кафедрі – всесвітньої історії. Природно, що й свою дипломну роботу – «Політика англійських лібералів в останній третині ХІХ ст.» – писав на цій кафедрі під керівництвом молоді й талановитої викладачки – Наталії Василівни Бочарової. Отримав диплом «з відзнакою». Здавалося б, мав усі підстави розраховувати на аспірантуру при цій кафедрі. Проте коли ми з моїм науковим керівником звернулися з відповідною пропозицією до завідувача цієї кафедри, він категорично відмовив, мотивуючи це надуманими приводами. Мовляв, Ви знаєте англійську мову, вивчали історію Англії, а в нас переважно спеціалізуються з Німеччини; для того, щоб навчатися в аспірантурі, потрібно негайно перевезти й дружину до Дніпропетровська тощо» [12].

За роки завідування Зав'ялов зміг сформувати школу історичної германістики, відому далеко за межами міста та УРСР. Його аспіранти успішно захищали дисертації з проблем німецької і не тільки історії: В. Калашников, Л. Тутик, К. Гарсія, К. Марков, Г. Горбань, Н. Семенова, Ю. Ратомський, С. Волкобой, О. Давлетов та інші.

Вибір майбутніх аспірантів А. Зав'ялов робив цілеспрямовано, очевидно, що він від початку планував сформувати власну наукову школу. Коли ж виникали проблеми з місцями до аспірантури, то він не відступав, а звертався до міністерства з аргументами про необхідність виділення додаткового місця.

К. Марков згадує: «Защитил потом, пошел работать в школу. Вызвал меня Завьялов к себе, — я же был одним из лучших студентов, я окончил университет с грамотой почетной, единственный из 130. Он вызвал меня к себе: «В аспирантуру желаете поступить?» Говорю: «Конечно, хочу». «А что?» Я говорю: «Хочу в Германию». Он говорит: «ГДР или ФРГ?» Говорю: «ФРГ хочу». Он говорит: «Хорошо. Давай, пиши заявление, будешь сдавать экзамены». И я ж, такой окрыленный... 4 места выделили, 4 желающих, я как раз четвертый. Вдруг он вызывает к себе и говорит: «Ты знаешь, облом». Говорю: «Как облом?» «Сверху спустили девочку одну, испанку, 100-процентную, она будет идти на это четвертое место. У тебя нет места, но ты не беспокойся, я позвоню в Министерство». А наш университет был в подчинении московском, — прямо в Москву мы подчинялись. «Я позвоню и вопрос этот решу». Позвонил, и они выделили 5-е место под меня» [7, с. 230].

Майбутніх аспірантів досить часто відбирали і в студентській аудиторії. Пошук талановитої молоді проводив не лише сам А. Зав'ялов, долучалося до цього і молодше покоління кафедралів. Зокрема доц. Ю. Мицик теж вербував майбутніх германістів поміж студентської молоді. Студент історичного факультету середини 1980-х рр. О. Давлетов пригадує: «По завершенню чергової сесії, під час 6 семестру, до мене звернувся доц. (тоді, у 1985 р. – О.Д.) Ю. А. Мицик і поцікавився моїми планами на майбутнє. Особливих планів тоді не було. Згодом, саме він познайомив мене з проф. А.С. Зав'яловим, і після півгодинної співбесіди, навесні 1985 р., я отримав від останнього пропозицію про подальше навчання під його керівництвом та місце в аспірантурі. Тобто на 3 курсі стаціонару. З 1985 р. проф. Зав'ялов «підсадив» мене на історію Німеччини. Лише мене він націлив на історію Веймарської Німеччини (1919–1933 рр.), бо всі ж мої «попередники» (10 осіб), захищались під його керівництвом саме з історії НДР. Спочатку я займався історією політичного католицизму доби веймарської демократії (партія католицького Центру), але згодом змінив тему — на історію нацизму до приходу А. Гітлера до влади у 1933 р.» [13].

Даючи оцінку стосунків між Зав'яловим та його учнями, співробітниця кафедри тих років С. Бобилева зазначає, що вони вирізнялися покровительством, керівник намагався всіяко оберігати своїх підопічних, іноді на шкоду іншим. Згадуючи про свій досвід навчання в аспірантурі у А. Зав'ялова, О. Давлетов зазначає: «...проф. А.С. Зав'ялов вже пішов, на жаль, з життя...Для мене це назавжди Велика Людина й Науковець з великої літери, але й дитя свого часу...Певний термін він працював у партійних органах й це наклало певний відбиток на його стиль керівництва. Професор часто-густо консультував мене лише на сходах нашого корпусу...Декілька разів я був у нього дома, зазвичай, саме тоді він доручав мені які-небудь приватні доручення (наприклад, взяти участь у похованні його тещі) або майже рік я «безвозмездно, т. е. безоплатно», проводив за нього семінари з новітньої історії на 4 курсі

стаціонару, а години йшли професору в навантаження; доручав підготувати відгуки на автореферати дисертацій чи цілі дисертації тощо (навіть на докторські)...Але це була добра практика...Врешті-решт, саме проф. А.С. Зав'ялов, допоміг мені сформувати тему дисертаційного дослідження, вивів на потенційних опонентів з Москви та Білорусі, редагував мої перші наукові публікації ...» [13].

Важливим майданчиком для публікацій досягнень дніпропетровських германістів став започаткований у 1973 р. Зав'яловим збірник наукових статей «Вопросы германской истории». У 1977 р. збірник набув статусу міжвишівського. Це сприяло підвищенню наукового рівня досліджень, актуалізації проблем, розширенню кола авторів, діапазону тем. Тут публікували матеріали з соціально-економічної і політичної історії Німеччини, Німецької Демократичної Республіки (далі – НДР) та Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН). У різні роки під час формування «портфеля замовлень» редколегія видання дотримувалася певної тематики, що мало відображення в підзаголовках збірника. Зокрема, у 1974 і 1976 рр. Збірник називався «Вопросы германской истории и историографии», у 1983 р. – «Вопросы германской истории. Немецкий фашизм: история и современность». У виданні публікували праці фахівців-германістів, які представляли різні наукові центри Києва, Москви, Ташкента, Волгограда, Кемерово, Пензи, Липецька тощо, а також статті дослідників з колишньої НДР [14, с. 47-48].

Паралельно з організаторською роботою історик займався підготовкою докторської дисертації. Яку успішно захистив у Київському університеті 1983 р. Дисертація була присвячена політичній історії НДР: «Сотрудничество демократических партий ГДР в социалистическом строительстве».

Ведучи мову про академічну мережу А. Зав'ялова, В. Іваненко зазначає, що перший встановив контакти з низкою наукових осередків історичної германістики: Інститут всесвітньої історії АН СРСР, Київського, Одеського, Берлінського, Лейпцизького та інших університетів. Історик був членом Наукової ради Союзної академії наук з комплексної проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху». Згодом дослідник виступив організатором та співорганізатором наукових конференцій, зокрема 1989 р. в стінах Дніпропетровського університету було проведено Всесоюзний симпозіум «Неизученные проблемы немецкой истории и задачи советской германистики» [2, с. 54-55].

У 1988 р. за ініціативи історика при кафедрі всесвітньої історії було відкрито науково-дослідну лабораторію «Революційні та демократичні рухи в німецькій історії», яку він і очолив.

У 1989 р. А. Зав'ялов через вік залишив керівну посаду, його наступником став С. Плохій, який згадує: «Навесні 1989 року кафедра проголосувала за призначення мене завідуючим. А.С. Зав'ялов за віком переходив на професорську посаду. За статусом та «вислугою» на кафедрі мав набагато

більше прав і шансів Віктор Михайлович Калашников, який щойно захистив докторську. Але більшість кафедралів з різних причин проголосувала за мене. Так як і колись п'ятірка за першу курсову, яку мені поставив Юрій Андрійович Мицик, це був аванс. Докторську я захистив тільки наступного року, був наймолодшим за віком та стажем викладання працівником кафедри, та і умовний «костюм» завідуючого, який перед тим так упевнено та елегантно носив Анатолій Зав'ялов, бу вмені явно на виріст» [11, с. 200].

З відсутністю адміністративних обов'язків відбулися важливі зміни в академічному житті Зав'ялова. Вони були спричинені падінням Берлінського муру, а згодом і занепадом НДР, дослідженню якої було присвячене майже все життя вченого. Початок 1990-х рр. виявився часом банкрутства частини дослідницьких напрямів в українській історіографії, внаслідок чого велика кількість досліджень була заморожена, переформатована, а той взагалі припинена. Дніпропетровські германісти не були винятком, але ситуація була врятована пропозицією молодого завідувача С. Плохія змістити фокус дослідження на історію німецьких та менонітських спільнот Півдня Російської імперії та України, тим паче, що поступово почали відкриватися раніше закриті для дослідників фонди з цієї проблематики. Частина молодого та середнього покоління кафедри позитивно сприйняла пропозицію завідувача. Тут варто зазначити, що професор Зав'ялов як представник старшого покоління виявив гнучкість, не пішов у опозицію до нових віянь часу і поступово змінив фокус дослідницьких інтересів. Подібні зміни історіографічної траєкторії спостерігаємо ще в одного відомого радянського германіста І. Кулинич (1924–2002) [15].

Академічно стриманий образ історика підважують окремі сюжети з його біографії. Вони показують притаманний Зав'ялову дух пригод та авантюризму. Свого часу у світі широко відомим був норвезький мандрівник Тур Хеєрдал, який на копіях прадавніх човнів здійснив декілька світових мандрівок. Саме його приклад надихнув одного зі студентів-першокурсників історичного факультету Олександра Зарицького, і 1976 р. в університеті розпочалися підготовки до виготовлення з очерету човна, який повинен був іти Дніпром у Чорне море. Мета експедиції: довести можливість плавання давніх мешканців Північного Кавказу на цьому виді транспорту до Геркуланових стовпів. Для реалізації плану в університеті було створено штаб, який очолив проректор Зав'ялов. Організатори змогли долучити до проекту міськком та обком комсомолу і знайти фінансування у розмірі 15 000 карбованців. Надихнувшись ідеєю мандрівки, сотні студентів взяли за серпи й почали жати очерет, у них вийшло заготувати до 20 тонн очерету. Для його зберігання в університетському містечку збудували ангар, який і зараз стоїть біля одного з навчальних корпусів університету. Кораблю дали ім'я «Амон» [16]. Цей проект набув і широкого суспільного розголосу. До Дніпропетровська спеціально приїздив відомий мандрівник та журналіст Ю. Сенкевич. Його 1969 р. як

медика відібрав Тур Хеєрдал до складу своєї експедиції, а згодом Сенкевич став ведучим телепередачі «Вокруг света».

Проти цього проекту відкрито виступила частина викладачів історичного факультету, стверджуючи, що він антинауковий. А після публікації в центральній газеті «Правда» гострокритичної статті В. Черкасова «Ковчег в цветном тумане» підготовку до експедиції було згорнуто. Уся критика була спрямована не на керівництво університету, а на студента-першокурсника, який виступив ініціатором підготовки цієї експедиції. Його та ще кількох студентів-організаторів представлено авантюристами, які знехтували навчанням, а один з організаторів, випускник історичного факультету, був названий взагалі дармоїдом, який проігнорував після завершення університету направлення на роботу до однієї з сільських шкіл області.

Попри згортання проекту, сама ідея морської мандрівки продовжувала жити в її авторів і була реалізована через багато років. Юрій Мицик пригадує: «Влітку 1989 р. він (А.С. Зав'ялов – А.В.) з новою дружиною вирішили поплисти яхтою Чорним морем. Команду з кількох людей очолював його колишній аспірант, викладач кафедри О. Зарицький (нині покійний). На біду яхта сіла на мілину у турецьких водах, внаслідок чого виникла скандальна ситуація (зняття яхти з мілини, вимога турків до Мінвфуз СРСР сплатити послуги тощо). Все ж якимось вдалося цю справу залагодити. У листі Миколи Павловича до мене від 4.08.1989 р. «шеф» прокоментував цю історію, зокрема, такими словами: Анатолій Сергійович «всегда сух из воды выходит».

Фінальний етап життя історика був сумний. З другої половини 1990-х рр. він різко почав втрачати здоров'я, що позначалося і на його зовнішньому вигляді та якості викладацької роботи. Студенти все більше сприймали його як дивакуватого старого. Поступово А. Зав'ялов перетворився на людину, яка потребувала опіки. Спостерігаючи за таким станом професора, викладачі кафедри намагалися його підтримати. Зокрема, за ініціативи С. Бобилевої на історичному факультеті було урочисто відзначено 70-річчя історика, на яке були запрошені його учні, під час святкування сказані такі важливі для літньої людини слова підтримки й подяки.

Ведучи мову про останні роки життя історика, Ю. Мицик зазначає: «Анатолій Сергійович, який уже постарішав і став неговірким. Якимось мій колишній однокурсник доц. В.Д. Мирончук сказав, що одного разу побачив як Анатолій Сергійович по закінченню банкету з нагоди успішного захисту набиває портфель провізією. Тоді Анатолій Сергійович сказав йому, виправдовуючись: «Мене дома не годують». Я був вражений. Чи це ознака старечого маразму, чи це справді так? Видно було останнє, бо Анатолій Сергійович закінчив життя в будинку для престарілих 19. 07.2003 р. Шокований цією звісткою, Микола Павлович написав мені 5.09.2003 р., що те, що Анатолій Сергійович «закінчив життя у «богодільні» — це ганьба для...особи, яка раніше...зруйнувала його сім'ю» [5]

Отже, академічна біографія Анатолія Зав'ялова тісно пов'язана із розвитком вищої освіти в УРСР. Дніпропетровський університет став тим місцем, де дослідник за кілька десятиліть сформував та розвивав історичну германістику. Роботи історика й дослідження його учнів були присвячені переважно НДР, що в радянські часи давало певні бонуси у вигляді політичної доцільності подібних досліджень, можливість академічних контактів з істориками НДР та закордонні відрядження. Важливим моментом визрівання дніпропетровської германістики стала поява наукового збірника «Вопросы германской истории», який на кілька десятиліть перетворився на майданчик апробації наукових досліджень не лише дніпропетровських істориків. Крах соціалістичного табору та СРСР призвів до банкрутства окремих історичних напрямів та зміни дослідницьких пріоритетів. Теми, пов'язані з вивченням НДР, опинилися у списку неперспективних. Більшість дніпропетровських германістів і сам А. Зав'ялов перенесли фокус уваг на вивчення німецької діаспори в Російській імперії та Україні.

Викладачі кафедри всесвітньої історії
Дніпропетровського державного університету
С.Й. Бобилєва, А.С. Зав'ялов, О.Г. Хмельников, м. Дніпропетровськ, 1997 р.

Основні роботи А.С. Зав'ялова¹

1. О руководстве СЕПГ политическими органами трудящихся в процессе совершенствования социалистических общественных отношений // Строительство коммунизма и некоторые вопросы формирования общественных отношений: Сб. науч. ст. – Д., 1970. – С. 86.
2. К вопросу о влиянии социально-экономических преобразований в ГДР на общественно-политическую терминологию // Вопросы прикладной лингвистики.– Д., 1970. – Вып. 2. – С. 45-48.
3. Национальный фронт демократической Германии и строительство социализма в ГДР: Учеб. пособ. – Д., 1971. – 37 с.
4. Материалы съездов демократических партий ГДР как источник по изучению проблематики руководящей роли рабочего класса в социалистическом строительстве (1950–1960) // Вопросы историографии и методологии всеобщей истории: Сб. науч. ст. – Д., 1971. – 0,75 п.л.
5. Вовлечение масс в строительство социалистического общества в ГДР // Возрастание роли масс в коммунистическом строительстве: Сб. науч. ст. – Д., 1971. – С. 88-93.
6. Проблематика Национального фронта демократической Германии в курсе новейшей истории // Некоторые вопросы всеобщей истории и методики ее преподавания: Сб. науч.тр. / Ред. колл.: В. Я. Борщевский (отв. ред.) и др. – Д., 1972. – С. 3-16.
7. В борьбе идей побеждает ленинизм (Марксизм-ленинизм и идеология союзников рабочего класса ГДР) // Атакующий класс. Проблемы теории, истории и современного развития международного рабочего движения. Материалы Всесоюз. науч. сессии, посвященной 70-летию 2-го съезда РСДРП. – Д., 1973. – С. 131-139.
8. Классовая борьба и терминология (постановка вопроса) // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст. / Ред. колл.: Н.Д. Мартынов (отв. ред.) и др. – Д., 1973. – С. 108-113.
9. К вопросу о идеологических позициях демократических партий ГДР в первые годы развернутого строительства социализма // Некоторые вопросы новой и новейшей истории: Сб. науч. ст. / Ред. колл.: В.Я. Борщевский (отв. ред.) и др. – Д., 1973. – С. 21-36.
10. Некоторые вопросы культурной революции в ГДР // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст. / Ред. колл.: Н.Д. Мартынов (отв. ред.) и др. – Д., 1974. – С. 56-75.
11. К истории формирования руководящей роли КПГ/СЕПГ в антифашистском блоке // Там же. – С. 79-93.

---

¹ Взято з: Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії. Під ред. С.Й. Бобилевої. Д., 2007. С. 42-46.

12. Углубление сотрудничества прогрессивных сил ГДР в борьбе за социалистическое переустройство села (1956–1960 гг.) // *Український історичний журнал*. – 1975. – № 11. – С. 104-110.
13. К истории идейно-политического развития буржуазно-демократических партий ГДР (1945-1949 гг.) // *Ежегодник германской истории 1974*. – М., 1975. – С. 28-52.
14. Использование ленинского учения о союзниках пролетариата Социалистической единой партии Германии // *Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др.* – Д., 1975. – С. 11-17.
15. Некоторые вопросы укрепления руководящей роли СЕПГ в Национальном фронте ГДР в середине 50-х годов // *Вопросы рабочего и национально-освободительного движения: Сб. науч.ст. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др.* – Д., 1975. – С. 12-21.
16. Пути улучшения подготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском госуниверситете // *Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения в вузе: Сб. ст. и сообщений.* – Д., 1975. – С. 3-11. (В соавторстве).
17. Характер и уроки Второй мировой войны в оценке прогрессивных демократов ГДР // *Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др.* – Д., 1976. – С. 47-56.
18. Критика работ западногерманских буржуазных историков о СЕПГ и ее политике союзов // *Вестник Московского университета.* – М., 1977. – С. 3-16. (Сер. «История», № 4).
19. Вильгельм Пик и Великая Октябрьская социалистическая революция // *Вопросы германской истории. Великий Октябрь и революционное движение в Германии: Межвуз. темат. сб. науч. тр. / Ред. кол.: В.Т. Сиротенко (отв. ред.) и др.* – Д., 1977. – С. 64-72. (В соавторстве).
20. Состояние підготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском университете и задачи ее совершенствования в свете решений XXV съезда КПСС // *Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения (на материалах Днепропетровского университета): Сб. науч. тр.* – Д., 1977. – С. 3-15. (В соавторстве).
21. Великий Октябрь и борьба за социализм на немецкой земле // *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. Республікан. міжвідом. зб. Ін-та Історії АН УРСР.* – К., 1978. – С. 18-29.
22. К вопросу о формах и темпах преобразования средних городских слоев населения ГДР // *Исследования по истории русско-германских отношений: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: В.Т. Сиротенко (отв. ред.) и др.* – Д., 1978. – С. 23-34.

23. Участие зарубежных интернационалистов в борьбе за власть Советов на Украине (1918–1920 гг.) // Историческое значение воссоединения Украины с Россией (Материалы юбилейной научной сессии). – Д., 1979. – С. 160-163.
24. Единым фронтом. Демократические партии ГДР в борьбе за социализм (1949–1961). – К., 1980. – 231 с.
25. Опыт СЕППГ – творческий вклад в ленинское учение о классовых союзниках пролетариата // Вопросы германской истории. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1980. – С. 3-12.
26. К вопросу о формах и темпах преобразования средних городских слоев населения ГДР // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.М. Черненко (отв. ред.) и др. – Д., 1981. – С. 23-35.
27. Использование фонограмм при изложении темы «Решающая роль СССР в разгроме фашистской коалиции во Второй мировой войне: Метод. указания. – Д., 1982. – 8 с.
28. В.И. Ленин о стратегии и тактике рабочего класса в отношении не пролетарских партий в 1918–1920 гг. // 60-летие окончания гражданской войны в СССР. – Д., 1983. – С. 30-34.
29. Участие зарубежных интернационалистов в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции на Екатеринославщине // Там же. – С. 94-102. (В соавторстве).
30. Актуальные вопросы критики и разоблачения неофашизма в курсе новейшей истории // Вопросы германской истории. Германский фашизм: история и современность: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1983. – С. 3-14.
31. Общие закономерности и национально-исторические особенности социалистического строительства в ГДР: Метод. разработка проблемной лекции. – Д., 1983. – 24 с.
32. Публикации журнала «Большевик» как источник по истории борьбы против фашизма и империалистической агрессии накануне Второй мировой войны (1938–1939 гг.) // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1984. – С. 68-75. (В соавторстве).
33. Сотрудничество социалистических стран – новый этап международных отношений // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1985. – С.31-39. (В соавторстве).
34. Демократические партии ГДР в период строительства социализма. – К., 1986. – 189 с.

35. Интернациональное сотрудничество КПСС и СЕПГ – движущая сила братской дружбы народов СССР и ГДР // Ежегодник германской истории. 1985. – М., 1986. – С. 208-226.
36. Эрнст Тельман – борец за демократическую альтернативу в Германии // Вопросы германской истории. Революционные и демократические движения нового и новейшего времени: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1986. – С. 87-94.
37. Борьба КПГ/СЕПГ за демократическую альтернативу после 8 мая 1945 года // Вопросы германской истории. Германская демократическая республика: традиции и современность: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. колл. А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1989. – С. 18-29.
38. Серьезные проблемы в изучении и обобщении истории ГДР и других стран ЦЮВЕ // Вопросы германской истории. Политическое развитие: не изученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1990. – С. 92-99.
39. Социально-политическая ситуация в немецких поселениях Приднепровья в середине 20-х гг. и деятельность местных партийных и советских органов // Вопросы германской истории. Социально-экономическое развитие: не изученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1991. – С. 107-119. (В соавторстве).
40. Подвиг солдата и ученого. Иван Маркович Кулинич – один из основателей современной украинской германистики // Вопросы германской истории. Историки и их труды: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: Н.Д. Мартынов (отв. ред.) и др. – Д., 1996. – С. 137-143.

о. Юрій Мицик

Спогади про Анатолія Сергійовича Зав'ялова

Анатолій Сергійович Зав'ялов (1927–2003) був завідувачем кафедри загальної історії з 1973 по 1989 р., а я працював на цій кафедрі у 1974–1989 рр., з 1975 р. був його заступником і, отже, мав би знати його добре. Але не все так просто. Спочатку трохи про зовнішність. Анатолій Сергійович був середнього зросту, худорлявий, зморшок на обличчі майже не було, на щоках був легенький рум'янець і взагалі він виглядав молодше свого віку. Сивувате волосся зачесане набік, і хоча він вже починав лисіти, це якось не впадало у вічі. Сірі очі, проникливий погляд. Вдягався Анатолій Сергійович по-діловому і дуже акуратно: костюм, краватка (в теплу пору року костюм був світлий, в холоднішу – костюм доповнювався жилетом чи пуловером, інколи светром). Любив носити капелюх з вузькими полями. Не палив і не зносив диму з цигарок, через це вів війну із ст. лаборантом Л.І. Машир², яка все ж тихцем палила. Пив алкогольні напої дуже помірковано. Взагалі його характерною

² Машир Л.І. (?-?) – у період 1960–1970 рр. лаборант кафедри загальної історії.

ресою була сухість, стриманість і в своє внутрішнє життя він майже нікого не допускав. Закритість Анатолія Сергійовича буде серйозно перешкоджати тим, хто спробує писати про нього спогади. Навіть мені, його найближчому співпрацівнику на кафедрі, це нелегко.

Про своє минуле майже ніколи не розповідав. Відомо, що він народився в Харкові, а його батьки були службовцями. Якось прохопився: «мої батьки були довгожителі, і я хочу прожити не менше». Прожив Анатолій Сергійович 74 роки, нехай ті, хто це читає, оцінять: довгий це вік чи не дуже? Більше про батьків розмови не було. Однак до мене дійшла чутка з досить достовірного джерела, що він є росіянином лише наполовину, а наполовину євреєм. Так чи не так, судити не беруся. Його ставлення до євреїв, як і до інших народів, було нейтральним, хоча йому інколи безпідставно закидали антисемітизм. Про початки його шляху як історика я дізнався від Миколи Павловича Ковальського³. Якось вдома у нього ми гортали альбом з фотографіями, було й фото учнів випускного класу й вчителів однієї із шкіл Острога – рідного міста Миколи Павловича. Серед фотографій вчителів першої половини 50-х рр. я зауважив знайоме обличчя. «Так, це Анатолій Сергійович, а це його дружина Євгенія Василівна Шаманова⁴, вона трохи старша від нього». У Миколи Павловича були з ним дружні стосунки, вони разом працювали викладачами в Острозі (1951–1958). Якось він сказав, що потрапив у Острог за розподіленням, і опинився у суцільному україномовному середовищі. «Тоді я не схотів бути «білою вороною», а вивчив українську мову!». Це, звичайно, робить йому честь, але його ставлення до українців було нейтральним, а в Дніпропетровську я практично не чув від нього української мови. Трохи кидають світло на життя Анатолія Сергійовича в Острозі його спогади про Миколу Павловича. З них можна довідатися, що Зав'ялов закінчив істфак Харківського університету в 1949 р. і за власною ініціативою та з благословення батьків пішов працювати викладачем в Острог, де й познайомився з Миколою Павловичем (останнього вже тоді йменували професором!), також здружився ще з двома викладачами, і їхню четвірку називали мушкетерами, причому Ковальський був д'Артаньяном, а Зав'ялов – Арамисом. Вони з ентузіазмом займалися педагогічною діяльністю, проводили археологічні розкопки, цікавилися краєзнавством, влаштовували краєзнавчі екскурсії для школярів, досліджували замок князів Острозьких. За цю діяльність вони здобули заслужений авторитет не тільки у школярів, але й всіх мешканців містечка⁵.

---

³ Ковальський М.П. (1929–2006) історик, у 1967–1994 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

⁴ Шаманова Є.В. (?-?) – перша дружина А.С. Зав'ялова.

⁵ Зав'ялов А. Николай Павлович Ковальский: педагог, исследователь, патриот. *Осягнення історії*. Острог – Нью-Йорк, 1999. С. 29-33.

Потім Анатолій Сергійович працював викладачем і завучем СШ № 9 Дніпропетровська, інспектором шкіл міськвно, а у 1961–1968 рр. – інструктором Жовтневого райкому КПРС. Він тепло відгукувався про тодішнього секретаря райкому Конєва⁶, зав'язав потрібні зв'язки. На мою думку, ця робота все ж принесла більше негативу. Взагалі ті, хто працював в райкомах та обкомах хоча б рік, ставали більш «ідеологічески видержанними», зазомбованішими, сухішими тощо. Хай там як, а праця в райкомі сприяла вирішенню важливих життєвських проблем: насамперед Анатолій Сергійович отримав квартиру (2 чи 3 кімнати) у п'ятиповерховому будинку на Набережній якраз на розі з вул. Московською. З її вікна відкривався чудовий вид на Дніпро. Там він мешкав з дружиною і сином Володимиром⁷, який народився приблизно у 1957 р. У цій квартирі я був лиш раз у 1977 р. і то після прохань В. Калашникова⁸ скласти йому компанію. Тоді Віктор закінчив аспірантуру (науковий керівник Анатолій Сергійович), успішно захистився і був затверджений ВАКом. Звістку про останню подію він вирішив особисто донести керівнику. Ми прийшли до квартири, подзвонили, почувся гавкіт собачки (пудель?). Нас зустрів господар і запросив до кімнати. Віктор витягнув пляшку дагестанського коньяку (до речі, хоч я не люблю міцних напоїв, але цей коньяк був найкращим з усіх!) і повідомив свою новину. Анатолій Сергійович зрадів добрій звістці і попросив Євгенію Василівну принести лимони. Так ми добре посиділи, ведучи неквапливу розмову...Євгенія Василівна нам не перешкождала. Та й сина не було видно. До речі, згодом він став студентом ДДУ (фізтеху?).

Після праці в райкомі Анатолій Сергійович перейшов у ДДУ, у 1968–1981 рр. працював ст. викладачем, доцентом, заступником декана історико-філологічного факультету ДДУ. Саме тоді відбулося моє перше знайомство з ним, і враження від цього були негативними. Навесні 1969 р. ми (студенти 3 курсу істфілфаку, саме хлопці) були не очікувано відражені працювати в нічну зміну на завод залізобетонних конструкцій. Те, що ми працювали на різних підприємствах (я – на молкомбінаті) у вересні 1968 р., до уваги не бралось. Тоді будувався новий корпус (№ 1) ДДУ на проспекті Гагаріна, 72, і щоб прискорити цей процес, начальство кинуло нас на завод, який виготовляв панелі. Коли місяць тяжкої і невдячної роботи завершився, ми з полегшенням зітхнули, бо не за горами була екзаменаційна сесія. Я ж планував у червні ще й одружитися. Але через якийсь час – як грім серед неба: хлопців нашого курсу знов забирають на остогидлий ЖБК (завод железобетонных конструкций). Я пішов з своєю суплікою до Анатолія Сергійовича, думаючи, що три її пункти він візьме до уваги: 1. Я вже працював на ЖБК місяць; 2. У мене ось-ось сесія; 3. Я

⁶ Коняєв (?-?) – у 1960-х рр. секретар Жовтневого райкому КПРС м. Дніпропетровська.

⁷ Зав'ялов В.А. (1961-?) – син А. С. Зав'ялова.

⁸ Калашников В.М. (1945 р. н.) – історик, з 1975 р. й нині працює в Дніпровському національному університеті ім. Олеса Гончара.

одружуюсь. Не знаю, чи уважно він мене слухав, але він піднявся і суворо прирік: «Будете работать!». У відчай я побіг до іншого заступника декана істфілфаку Василя Ілліча Хоменка⁹. Вислухавши мене, він вигукнув: «Як же так? У вас сесія починається, а вам робити по ночах?!» – і наклав позитивну резолюцію на мою супліку. Думається, що таким же шляхом пішли й інші хлопці, бо начебто ніхто з наших не потрапив вдруге на ЖБК.

На військових зборах після 5 курсу я випадково почув розмову з кимось студента німецького відділення Володимира Неткала¹⁰. Володя порівнював адміністративні якості Ковальського і Зав'ялова і віддавав перевагу останньому: «Що мені до того, що Ковальський за справами не може й пообідати? От у Анатолія Сергійовича не так. Завжди пунктуальний, всі папери одразу розглядає й підписує». Не знаю, з чим Неткал звертався до Зав'ялова, але його прізвище пролунало в позитивному контексті. Потім знову повна відсутність навіть елементарних контактів з Анатолієм Сергійовичем, бо він піднявся на вищий щабель і видав уже не факультетськими, а університетськими справами: у 1971 р. став проректором з вечірньої та заочної форм навчання, а також видав типографією ДДУ.

Настав дуже важливий момент у житті кожного аспіранта: розподілення. На той час я обійшов усі можливі установи, але скрізь місця були зайняті або таке місце не хотіли віддавати молодому аспіранту, який ще невідомо, чи захиститься. Але не було щастя, так нещастя допомогло! Старший викладач кафедри загальної історії Герман¹¹ (випускник Московського університету, досліджував історію південних і західних слов'ян і читав нам цей курс) потрапив у неприємну історію. На вечірньому відділенні (там він теж читав) два студенти зробили антирадянський колаж: за основу взяли журнал «Плейбой» вирізали голови чоловіків, а на їх місце підклеювали голови Брежнєва¹² й інших членів політбюро. Вийшли дуже пікантні фотографії! Їх з задоволенням переглядали студенти, а з ними й Герман. На біду одна з «бдітельных» студенток «стукнула», куди треба, і невдовзі з подачі КДБ студентів вигнали з університету і запропонували як мінімум понизити в посаді Германа. Останній став інженером в археологічній експедиції І.Ф. Ковальової¹³, яка тоді працювала на кафедрі загальної історії (на такій посаді Герман

---

⁹ Хоменко В.І. (1922–?) – філолог, у 1961–1972 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

¹⁰ Неткал В. – у 1960-х рр. студент історико-філологічного факультету у Дніпропетровському державному університеті.

¹¹ Герман А.А. (1938–?) – історик, з 1970 по 1974 рр. викладач кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету.

¹² Брежнєв Л.І. (1906–1982) – радянський партійний та державний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1966–1982).

¹³ Ковальова І.Ф. (1930 р. н.) – археолог, у 1961–2015 рр. працювала в Дніпропетровському національному університеті ім. Олеса Гончара.

працював недовго, бо став з горя пити, і тоді його взагалі звільнили з ДДУ). Анатолій Сергійович став терміново шукати заміну Герману. Мій «шеф» Микола Павлович Ковальський тут же підказав йому мою кандидатуру, відповідно відрекомендував – і Анатолій Сергійович, який став завідувачем кафедри у 1973 р., призначив мені зустріч. Він розпитав про мою біографію, поцікавився, яку мову я вивчав у школі й виші, і коли я сказав, що німецьку, це йому явно сподобалося. Він в принципі погодився взяти мене на місце старшого викладача, але попередив, щоб я не коверзував, а читав ті курси, які треба кафедрі, на що я тут же погодився. Також він, видно, наслухавшись пліток від проф. Борщевського¹⁴ і К^о, запитав чи не є я «українським буржуазним націоналістом». За мною тоді такого не числилось, якщо не рахувати невинної, як мені здавалось, розмови з головою ДЕК з Москви О. Роговим¹⁵, російським великодержавним шовіністом, і я заперечив ці чутки. «Дивіться ж!». Здавалось, що питання з місцем роботи зняте, я був безмежно вдячним і Ковальському, і Зав'ялову за це, і трохи розслабився. На розподіленні, яке проводив сам ректор ДДУ В.І. Моссаковський¹⁶, були присутні й люди з факультетів. Серед них я побачив і заступника декана істфаку В.І. Шевцова¹⁷. Щось недобре ворухнулося в грудях. Адже Шевцов недолюблював учнів Ковальського, а на мене як на націоналіста «стукнув» у КДБ (про мою розмову з Роговим). Моссаковський, видно, з подачі Шевцова поставився до мене неприязно. Він спершу причепився до того, що я без піджака й краватки (це в 30-градусну спеку!), потім йому не сподобалась тема (!) моєї дисертації, невдоволений він був і моїми висновками по ній. Для «технаря» мої висновки про списки та протографи літопису і т. д. лунали значно гірше, ніж бравурні реляції попередників про роль КПРС. Врешті, він сказав, що у мене погана дикція і мені треба обов'язково дати пробну лекцію перед викладачами і тоді питання може вирішитися, а може й ні... З тяжким серцем я вийшов з аудиторії. За кілька днів я прочитав лекцію з українського літописання перед Вченою радою істфаку і чекав її присуду. Першою вийшла доц. Ф.Р. Гольденберг¹⁸ і заспокоїла мене «Все в порядку». Потім я довідався, що Анатолій Сергійович горою став на мій захист й інші викладачі мусили з ним погодитися («раз завідувач бере його, то й відповідає за це»). Цю рису відзначали й деякі працівники ДДУ. Тодішня директор типографії

¹⁴ Борщевський В.Я. (1910–1989) – історик, у 1946–1989 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

¹⁵ Рогов О.І (1935–1996) – історик, у період 1957–1960 рр. був у складі Археографічної комісії. З 1960 по 1996 рр. працював в Інституті слов'янознавства.

¹⁶ Моссаковський В.І. (1919–2006) – механік, ректор Дніпропетровського державного університету (1964–1986).

¹⁷ Шевцов В.І. (1940–1981) – історик, із 1969 по 1981 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

¹⁸ Гольденберг Ф.Р.(1908–1975) – історик, у період 1944–1975 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

Надія Петрівна¹⁹ казала з похвалою, що Анатолій Сергійович дуже вимогливий, але завжди захищає своїх працівників. Отже, він пішов з цим рішенням ради до ректора, і той, поважаючи його, погодився, але зробив важливе уточнення: «хай працює, але не старшим, а просто викладачем (асистентом)». До речі, це мало суттєві обмеження. Я не мав права читати лекції, але на це тоді ніхто уваги не звертав. Гірше було те, що я замість 175 крб. на місяць отримував 125 («чистими» — 113), і фінансова скрута відчувалася аж до мого переходу на посаду старшого викладача у 1976 р. Вже у грудні 1974 р. я дав відкриту лекцію про релігію в первісному суспільстві і на загальний подив прочитав її дуже добре. Всі викладачі дали лекції позитивну оцінку, а заключне слово взяв завідувач. Він, зокрема, сказав: «Мені казали, що у Мицика погана дикція. Але ж ви всі бачили й чули, що лекція була прочитана чітко й зрозуміло». Зробив і незначне зауваження, що від хвилювання я часто брався рукою за підборіддя. Тут уже перестали за спиною шепотітися про погану дикцію Мицика, а через деякий час Анатолій Сергійович запропонував мені стати його заступником, на що я погодився. На той час на кафедрі були несприятливі для Анатолія Сергійовича умови. На роль завідувача претендував доц. М.Д. Мартинов²⁰, якого підтримували доц. Ф.Р. Гольденберг і Л.В. Скрипникова²¹. Пізніше до них долучилися С. Бобильова²² та Н. Бочарова²³ (остання замінила Гольденберг, яка пішла на пенсію). До них тяжіла ст. викладач Т.Г. Медоварова²⁴ і навіть ст. викладач Л.Ф. Кондратюк²⁵. На боці Анатолія Сергійовича був лише ст. викладач О. Крупкін²⁶ та доц. І. Ковальова, яка у 1975 р. Була змушена перейти на кафедру джерелознавства. Старший викладач М. Рудий²⁷ займав лояльну позицію, але він з осені 1975 р. перейшов у Запорізький педінститут, де йому обіцяли дати квартиру. Про цю кафедральну війну, яка то затихала, то

---

¹⁹ Рубець Н.П. (1940 р. н.) – у період 1971–2011 рр. директор типографії/друкарні у Дніпропетровському державному/національному університеті.

²⁰ Мартинов М.Д. (1938 р. н.) – історик, у період 1969–1998 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

²¹ Скрипникова Л.В. (1935 р. н.) – історик, у період 1968–1980 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

²² Бобилева С.Й. (1947 р. н.) – історик, у період 1973–2018 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²³ Бочарова Н.В. (1950 р. н.) – історик, у період 1973–1998 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²⁴ Медоварова Т.Г. (1938–2015) – історик, у період 1972–1983 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

²⁵ Кондратюк Л.Ф. (1938–2020) – історик, у період 1971–2015 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²⁶ Крупкін О.І. (1937–?) – історик, у період 1973–1974 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

²⁷ Рудий М.А. (1946–?) – історик, у період 1974–1975 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

знову розпалювалася, можна написати якщо не роман, то повість напевно. Мене дуже тривожило питання: хто ж правий у цьому протиборстві? На чий бік хоч-не-хоч доведеться стати? А якщо Анатолій Сергійович не правий? Тоді вийде, що я заплачу йому злом за те, що він підтримав мене в тяжку хвилину і взяв на роботу? Я став уважніше приглядатися до ситуації на кафедрі, а згодом щиро поділився своїми враженнями з Крупкіним. Той чітко висловився в підтримку Зав'ялова і звинуватив його противників в інтриганстві. Пам'ятаю його слова: «Хто ж вам, тобто опозиції, не дає працювати? Спокійно працюйте! Є всі умови для цього! Ніхто ж вам палиці в колеса не встромляє і не старається якусь капость заподіяти». Так я остаточно став прихильником Анатолія Сергійовича і був задоволений тим, що не виникло моральних проблем. У 1976/1977 навчальному році відбулася певна «рокіровка»: до нас на кафедру перейшов працювати Ковальський, а на його місце від нас перейшов Мартинов. Анатолій Сергійович полегшено зітхнув і сказав на засіданні кафедри: «Тепер є надійна підтримка». Опозиція насторожено мовчала. Ковальський розпочав активну діяльність, але опір опозиції змусив його через якийсь час замислитися. Зав'ялов більше займався проректорськими справами і повним ходом писав докторську. Але й Микола Павлович мав писати свою докторську дисертацію! А в такій атмосфері багато не напишеш! Та й чорнової роботи було по самі вінця. А ще інтриги опозиції! Мартинов теж не приживався на кафедрі джерелознавства, якою тоді завідував Борщевський. Врешті після навчального року вони вирішили провести зворотню «рокіровку». Але за цей час відбулося деяке полегшення: на кафедрі стали працювати колишні аспіранти Анатолія Сергійовича: В. Калашников і Л. Тутик²⁸. Звільнився за сімейними обставинами Крупкін, який став директором школи у своєму рідному селі Богдановці Павлоградського р-ну. З'явився як погодинник К. Марков²⁹, який потім став викладачем кафедри, потім до числа викладачів долучився і В. Підгаєцький (нині покійний). Стало дихати легше, хоча декан Р. Попова³⁰, прихильник опозиції, посприяла тому, що на кафедрі у 1976 р. з'явився пенсіонер, проф. В.Т. Сиротенко³¹, котрий як науковець себе вичерпав, що не завадило йому активно зайнятися інтригами на кафедрі. Складно було і з Л.Ф. Кондратюк, у котрої постійно виникали конфлікти і зі студентами, і з викладачами. Якось Анатолій Сергійович давав відкриту лекцію. У Кондратюк були свої заняття і вона не могла бути присутня на лекції. Лекцію Зав'ялов

²⁸ Тутик Л.С. (1943 р. н.) – історик, у період 1977–2007 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²⁹ Марков К.А. (1943 р. н.) – історик, з 1978 р. й нині працює у Дніпровському національному університеті ім. Олеся Гончара.

³⁰ Попова Р.С. (1933 р.н.) – історик, у період 1972–1974 рр. декан історичного факультету Дніпропетровського державного університету.

³¹ Сиротенко В.Т. (1915–2006) — історик, у 1976–1997 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

читав, як завжди, рівно, спокійно, у доброму темпі, не «лив воду», добре знав матеріал (давався взнаки досвід вчительської роботи), зазвичай він міцно володів аудиторією, а дисципліна була ідеальною. В кінці обговорення несподівано слово взяла Кондратюк, яка, повторюю, не була присутня на лекції, а, взявши до рук план лекції з 5-7 пунктів, стала в своєму стилі гостро критикувати завідувача (свої ж лекції вона вважала бездоганними, хоч там було всякого): і тут не так, і це не годиться...Анатолій Сергійович, зазвичай, був дуже спокійний навіть під час бурхливих засідань, хіба що трохи червонів. Цього разу він не зміг витримати довгої промови Кондратюк, сказавши: «Вибачте, Вас же не було на лекції». Кондратюк незворушно відповіла: «Ну і що? Я от бачу Ваш план і він мені не подобається!» — і продовжила свій монолог. Іншого разу вона як новобраний профгрупорг кафедри запропонувала урочистіше відзначати дня народження, дарувати іменинникам щось більше ніж квіти. Всі погодилися. Першим вшанували Анатолія Сергійовича, подарувавши йому на честь 50-річчя настільний годинник. Потім ще когось. Коли дійшла черга до Кондратюк, Марков і Калашников вручили мені для неї подарунок у великій коробці («Ти подаруєш і скажеш привітання. У тебе язик краще підвішений!»). Я й подарував... На другий день я застав на кафедрі таку картину: на підлозі валяється подарована Кондратюк **лимонного** кольору лампа («бра»). Ошелешені викладачі (майже вся кафедра) сказали, що Кондратюк дуже лаялася, а тепер побігла скаржитися в деканат Поповій. Ми розглядали це злочасне бра і не могли зрозуміти, в чому справа. Тут Анатолій Сергійович виявив певне почуття гумору: «А от мені подарували на ювілей годинник. А він, між іншим, грає о 12-й годині мелодію з натяком: «И в степи глухой **умирал** ямщик...». Потім на кафедру зайшла деканша зі словами: «Что это вы придумали подарить Кондратюк **КРАСНЫЙ** фонарь?»). Вибухнув загальний регіт. Ця історія мала й продовження... Але були й значно гірші історії, в яких брали участь Кондратюк, Сиротенко, Скрипникова... Коли остання перейшла в хіміко-технологічний інститут, градус напруги на кафедрі помітно спав.

У Анатолія Сергійовича варто було повчитися насамперед як у адміністратора. Недаремно він досліджував німецьку історію. Чіткість, пунктуальність, відповідальність були в його характері й того ж він справедливо вимагав від підлеглих і від своїх аспірантів. Взяти хоча б наукову діяльність. При Борщевському, який до всесвітньої історії не мав жодного стосунку, бо його докторська була присвячена «советам» Донбасу, був повний безлад. Не було жодної спільної наукової теми кафедри, ні з ким науково-дослідницька робота не координувалася тощо. Якось в руки мені потрапив збірник наукових статей кафедри. Там були «і жук, і жаба»: совети в роки громадянської війни, уругвайські профспілки, історіографія національно-визвольного руху в Вест-Індії, Польща в роки Другої світової війни і т. д. Анатолій Сергійович поступово ж гуртував кафедру навколо проблем німецької історії нового та новітнього часу, заснував у 1973 р. збірник «Вопросы

германской истории» (потім назву збірника були змушені дещо змінювати), який став міжвишівським (!) і стягував до нього германістів з усього СРСР. Особисто мені було прикро, що зникала полоністика. Все ж на кафедрі було двоє полоністів (Медоварова і Рудий), до котрих мені було б легше долучитися. Але Анатолій Сергійович був неблаганний, тільки германістика. Довелося змиритися з цим. У 1974 та 1975 рр. ми встигли видати два збірники «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения», а потім на кафедрі видавався лише германістичний збірник, якому в типографії з відомих причин давали «зелене світло». Були й проблеми з ним. Деякі автори з Росії, які обіймали свого часу досить високі посади, скаржилися на Зав'ялова. Одного такого (Селезньова³²) я запам'ятав. Його стаття довго лежала в портфелі редакції і я зважився запропонувати Анатолію Сергійовичу її надрукувати, щоб склочник втихомирився, і він погодився. Я написав Селезньову, і той був задоволений. Коли ж настала пора правити коректуру і я послав її авторам, то Селезньов написав чергову клязу, звинувачуючи нас у порушенні Конституції і т. д. Довелось зайнятися цим питанням глибше. Редакційно-видавничий відділ ДДУ запевняв, що редактори обмежились суто літературною правкою. Редактор Алла Шерстюк³³ прокоментувала: «Ось Селезньов пише, що чільний німецький комуніст Вільгельм Пік проводив роботу серед жінок: селянок, домогосподарок, робітниць і т. д. І цей перелік категорій жінок охоплює цілий абзац! Так і в ряді інших випадків. Навіщо це?». Дійшов я і до облліту (цензури). Там пояснили: «В статті говориться, що Пік вів роботу з німецькими військовополоненими в таборах і подається великий перелік цих таборів з вказівкою місце знаходження. А якщо табори й зараз там існують? Це ж заборонені відомості!». На сакраментальне питання про знаходження таборів ГУЛАГу я тоді не міг нічого відповісти. Але для Селезньова моя відповідь про облліт подіяла заспокоїливо і його клязузи припинилися. Деякі риси характеру Зав'ялова були дивними. Ось ситуація з сплатою членських компартійних внесків. Їх треба було обов'язково (!) вносити щомісяця в 20-х числах. Зазвичай просили заплатити їх на кілька днів раніше, бо оргсектору партбюро потрібен був певний час, щоб залагодити відповідні паперові справи. Для всіх це не становило проблеми, але тільки не для Анатолія Сергійовича. Свої внески він сплачував «у свинячий голос», не турбуючись про те, що оргсектору не лишається часу на виконання бюрократичних формальностей. Як не просила його Медоварова, яка найчастіше виконувала ці обов'язки, він залишався непохитним.

У Анатолія Сергійовича був кабінет завідувача, як і у інших завів. Тут, крім шафи для одягу, стояла шафа з книжками для наукової роботи. Стіл, за котрим він працював, був накритий товстим склом, під яким лежали найпотрібніші

³² Селезньов К.Л. (?-?) – історик.

³³ Шерстюк Алла (?-?) – у 1970-1980-х рр. редактор редакційного відділу Дніпропетровського державного університету.

папери, зокрема й список викладачів із зазначенням їхнього дня народження: Анатолій Сергійович ніколи не пропускав okazji, щоб привітати когось. На столі лежав перекидний календар, на його сторінки він вписував невідкладні справи. До речі, на третьому поверсі, де локалізувався ректорат, розташовувався і його проректорський кабінет, значно просторіший кафедрального, а в його «передбаннику» працювала секретар Аня. Але й обов'язків як проректора було набагато більше, ніж у завідувача кафедри. Чимало було й відвідувачів. У кабінет Анатолія Сергійовича як завідувача зазвичай не було доступу, і цим він відрізнявся від кабінетів інших завідувачів (кабінет Ковальського перетворили фактично в «курилку» для всіх викладачів, що мені, який не зносив диму від цигарок, особливо допікало). У свій кабінет Анатолій Сергійович ніколи запрошував викладачів для особливо важливої розмови. Сам він нерідко надовго усамітнювався в ньому, зачинившись на ключ і попередивши лаборантів, що його немає. Тут він писав докторську, готувався до лекцій або дрімив у кріслі. Я, як його заступник, мав певні привілеї, і мені лаборанти видавали ключ у разі потреби. Зазвичай я перепочивав у цьому кабінеті, бо нерідко за розкладом я читав першу пару в денників і останню у вечірників, а їхати додому не було сенсу, бо я жив від ДДУ далі за всіх викладачів.

У 1978/1979 навчальному році я відбув на 10-місячне стажування в Польщу. Саме в цей час Анатолій Сергійович мав пройти черговий конкурс на посаду завідувача. В листі до мене Миколи Павловича від 16. XII. 1978 р. є й таке повідомлення: «А.С. Завьялов 14. XII. избран завкафедрой на 5 лет на большом Совете при 2-х против. Это микрочисло, можно его поздравить с единомысленным переизбранием на пост»³⁴. У 1980 р. Він склав з себе проректорські повноваження і зосередився на кафедральній роботі й на захисті докторської.

У 1980/1981 навчальному році я працював завідувачем кафедри Запорізького педінституту, повіривши обцянкам запоріжців про швидке отримання квартири. Анатолій Сергійович неохоче мене відпускав, пророчо сказавши: «В педах науку не роблять». Мій перехід в Запоріжжя був невдалим, і я став шукати виходу із ситуації, що склалася. Тоді мене посилено запрошували працювати в Миколаївський педінститут. Анатолій Сергійович категорично заперечив цей намір («там буде ще гірше!») і порадив повернутися в ДДУ, що я й зробив. Анатолій Сергійович і Микола Павлович надали цьому всіляку підтримку, і я повернувся в ДДУ наче нічого й не було.

У цей час стали з'являтися тріщини у наших взаєминах. Перша з них датована ще 1979 р. Тим, хто виїжджав на стажування, платилося утримання в

---

³⁴ Мицик Ю. 3 листів М. П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський (1929–2006)*. Дніпропетровськ, 2006. – С. 53.

тій країні, але сім'ям стажерів виплачувалася зменшена зарплатня по місцю роботи. Зарплату зазвичай отримували методисти чи лаборанти і на кафедрах її видавали працівникам. Моя дружина приходила раз на місяць на кафедру за моєю платнею. Одного разу на кафедру зайшов Анатолій Сергійович і, побачивши незнайому жінку, запитав, хто вона. Дружина представилася. Його реакція була дивною. Він став вичитувати лаборантці за те, що на кафедру приходять сторонні (!?) люди. Мене це неприємно вразило. Адже прийшла моя дружина за моєю зарплатнею на кафедру, на якій я працював, хіба це кримінал? Коли ж я повернувся з Польщі, то подарував лаборантці якийсь дрібний презент. Це побачив Анатолій Сергійович і потім став мені дорікати, чому я дарую презенти лаборантці, а завідувачу – ні. Що на це сказати? По-перше, він нічого мені не замовляв. По-друге, мої фінансові можливості не були такими, щоб купувати якийсь серйозний подарунок. А купити якусь дрібничку (жвачку?) виглядало б як насмішка.

Але далі ці дрібні непорозуміння стали розростатися. Тоді в сім'ї Зав'ялова настала криза. Пішли чутки про його упадання за молодими жінками. Але ж це чутки! Коли ж цієї теми я торкнувся в розмові з лаборантом Світланою Громовою³⁵, та заявила: «У Анатолія Сергійовича хвора жінка. Тому він і залицяється до молодих». Гм! Але ж «жена не башмак, с ноги не сбросишь»! Це виглядало недобре. Але розбиратися в чужих сімейних справах невдячна й не зовсім потрібна робота. Тим часом справа набирала обертів. Пронеслася вість, що Анатолій Сергійович розлучився з Євгенією Василівною і, залишивши їй квартиру, одружився з Лілею, редакторкою редакційно-видавничого відділу. Ліля була розведена, мала дочку шкільного віку. Згодом Л.І. Машир якимось випадково перестріла Євгенію Василівну, вона помітно здала, виглядала нездоровою, в розмові з Людмилою Іванівною нарікала на безгрошів'я, кляла Анатолія Сергійовича і бажала йому лихої долі. Пізніше вона померла. Син Володимир не витримавши ударів у сімейному житті батьків, начебто спився і теж відійшов в інший світ...Нову ж дружину Зав'ялов уводив у коло факультетських справ. Пригадую, як збірна викладачів істфаку з КВК (я був її капітаном) розгромила студентську збірну. Переповнений актовий зал гуртожитку № 2 час від часу вибухав реготом і аплодисментами. В його перших рядах я зауважив Анатолія Сергійовича з молодою дружиною, вони весело сміялися з усіма.

У 1989 р. Анатолію Сергійовичу виповнилося 60 років, і він мусив зняти з себе обов'язки завідувача кафедри, зробивши спадкоємцем С.М. Плохія³⁶. Про це я писав у спогадах про Сергія Миколайовича і тут не варто повторюватися. Тоді ж погіршилися відносини Анатолія Сергійовича з В. Калашниковим і

³⁵ Громова С. – у 1970–1980-х рр. лаборант кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету.

³⁶ Плохій С.М. (1957 р. н.) — історик, у період 1983–1992 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

К. Марковим. Була ще одна історія. Коли він взяв творчу відпустку, я став в. о. завідувача. В цей час на кафедрі прийшла кандидатська дисертація викладача Івано-Франківського педінституту Пендзєя. Наша кафедра була призначена провідною організацією. Дисертація була доброю, ми схвалили позитивний відгук і тут же його надрукували на машинці. Тоді я чомусь був дуже заклопотаний іншими справами і відіслав відгук, завіривши його тільки своїм підписом і печаткою. Це, зазвичай, робилося у відгуках на автореферат, але цього разу була дисертація, а не автореферат! Пендзєй успішно захистився, але з Івано-Франківська невдовзі прийшло прохання проставити й підпис ректора і завірити його ще однією печаткою. Я не надав особливого значення цьому і пішов просто до Моссаковського. Потім мені казала вчений секретар Лідія Дмитрівна: «Було б до мене підійти. Я б подала цей папір з іншими на підпис і не було б жодних проблем». А так проблеми виникли. Моссаковський відмовився підписувати! Я визнавав свою помилку, просив покарати мене, але зривати захист невинної людини, який уже відбувся, не треба... Ректор тільки посміювався. Наступні три дні були для мене дуже тяжкими. Анатолій Сергійович, який уже вийшов з відпустки, категорично відмовився йти з клопотанням до ректора, декан А.М. Черненко теж, а Миколи Павловича не було в місті. Більше ніхто не міг допомогти. Врешті Черненко змилювався і таки пішов до Моссаковського. Той поставив свій підпис, але з умовою, що я отримаю догану. Камінь впав з моєї душі! Але Анатолій Сергійович уже не був тим, хто захищає своїх працівників... Потім була історія з грузином-заочником Цанавою (?), у якого вдома на чорноморському узбережжі відпочивав Зав'ялов з дружиною. Тоді я, як і Анатолій Сергійович, був членом ДЕКу і просив підтримати свого протеже. Але останній виявився повним профаном і не міг відповісти навіть на елементарні питання. Рішення ДЕК було одностайним: «двійка». Я теж голосував за це, бо виходу не було. Лише один Зав'ялов вважав, що треба грузину поставити «трійку» і дуже сердився за це на мене. Казав: «Тоді я не був би один».

У 1989 р. я перейшов на кафедру історії України і наші шляхи з Анатолієм Сергієвичем розійшлися. Влітку 1989 р. він з новою дружиною вирішили поплисти яхтою Чорним морем. Команду з кількох людей очолював його колишній аспірант, викладач кафедри О. Зарицький³⁷ (нині покійний). На біду яхта сіла на міліну в турецьких водах, внаслідок чого виникла скандальна ситуація (зняття яхти з міліни, вимога турків до Мінвугу СРСР сплатити послуги тощо). Все ж якось вдалося цю справу залагодити. У листі Миколи Павловича до мене від 4. 08. 1989 р. «шеф» прокоментував цю історію, зокрема,

---

³⁷Зарицький О. П. (1957–?) — історик, у період 1988–1991 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

такими словами: Анатолій Сергійович «всегда сух из воды выходит»³⁸. Мені згадалося, як я привіз з Польщі газету з гороскопом (в СРСР це тоді було під заборною) і жартома став читати на кафедрі характеристики кожного зі звірів за китайським календарем. Анатолій Сергійович зацікавився. «Що там про мене?». Оскільки він народився в рік kota, я став читати відповідне місце. Коли я дійшов до слів «в будь-якому падінні кіт падає на всі чотири лапи», Анатолій Сергійович засміявся: «Це точно про мене».

Була ще одна важлива історія. На хвилі «перебудови» з'явилась можливість відкрити якусь науково-дослідну лабораторію з бюджетом у 20 тис. крб. Це були фантастичні кошти для істфаку, бо гуманітаріїв (не рахуючи кафедр «общественных наук», КПРС, наукового комунізму тощо) постійно тримали у чорному тілі. Тоді я перший і останній раз у житті був рік секретарем партбюро істфаку і з ентузіазмом вхопився за цю ідею, плануючи створити краєзнавчу лабораторію. Там знайшлося б місце і викладачам кафедри загальної історії, адже в нашому краю було чимало німецьких колоній. Але Анатолій Сергійович несподівано вперся: «Треба займатися НДР!». Я знав, що він любить лише НДР, відкидає навіть історію Австрії, ФРН, Швейцарії (в якій навіть був у роки «застою»), але ж ідеться про німців! Це ж яка перспектива! Та ще в наш час, коли старі заборони перестають діяти! Він був невблаганий: «Тільки НДР!». Доки ці дискусії з ним тривали, від запланованих 20 тисяч бюджету, лишилася половина. Я терміново скликав партбюро. На ньому переважна більшість підтримала мене, навіть доц. Михайлова³⁹, з якою у нас були «теплі» відносини. Тоді рахунок був, по-моєму, 6:2. Приголомшений Анатолій Сергійович тільки спромігся сказати: «Я розчарований...». Не дуже був задоволений і я, тому що керівником лабораторії визначили доц. А. Г. Болебруха⁴⁰, який всупереч моїм сподіванням на вивчення лабораторією дореволюційної доби і особливо козацтва, взяв курс на вивчення біографій більшовиків. Все ж Анатолій Сергійович добився половини бюджету (5 тисяч) на вивчення НДР, але у зв'язку з падінням цього совєцького маріонеткового утворення, цей підрозділ все ж став досліджувати німецькі колонії нашого краю.

На Покрову 1994 р. я став священником УПЦ Київського Патріархату. Це стало справжньою сенсацією. Але на відміну від багатьох, Анатолій Сергійович сприйняв це спокійно. Наші відносини стали налагоджуватися. Тоді він з'їздив з новою сім'єю в Австрію, де протягом семестру читав лекції. Після того він пропонував мені написати статтю про німецьку в пресу XVI–XVII ст. для збірника спільно з німецьким науковцями, але тоді в мене руки не дійшли, хоч я

³⁸ Мицик Ю. Ще з листів М.П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Наукові записки. Історичні науки.* Вип. 17. Острог, 2011. С. 6.

³⁹ Михайлова В. І. (1924–?) – історик, у період 1965–1992 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

⁴⁰ Болебрух А.Г. (1940–2018) – історик, у період 1973–2012 рр. працював у Дніпропетровському національному університеті ім. Олеса Гончара.

й написав половину. Десь у 1995 – на початку 1996 рр. Він запропонував мені освятити його нову квартиру у престижному районі міста, в одному з двох висотних будинків, які стоять біля парку Шевченка. Я це виконав. Потім він якось признався мені, що є не хрещеним. Я дуже здивувався. Анатолій Сергійович сказав, що він часом приходив до церкви. На моє зауваження, що він є «оглашеним» і не має права перебувати в храмі після виголосу «Оглашені вийдіть», він розгубився: «Я ж цього не знав». Тоді ж попросив охрестити його, але просив це зберегти в таємниці. Ми домовилися, і наступного разу я приніс церковний убір і все необхідне для звершення таїнства. Ми закрилися на ключ в кабінеті і я став читати молитви. Коли я стояв спиною до нього, то почув схлипування. Анатолій Сергійович просльозився...

Потім я перейшов до Києва і став працювати завідувачем кафедри історії НАУКМА (Національного університету «Києво-Могилянська академія»), але досить довго залишався членом кваліфікаційної спецради істфаку і приїжджав на її засідання, тим більше, що моя сім'я ще три роки жила в Дніпропетровську. Був членом цієї ради і Анатолій Сергійович, який уже постарішав і став неговірким. Якось мій колишній однокурсник доц. В.Д. Мирончук⁴¹ сказав, що одного разу побачив, як Анатолій Сергійович після закінчення банкету з нагоди успішного захисту набиває портфель провізією. Тоді Анатолій Сергійович сказав йому, виправдовуючись: «Мене дома не годують». Я був вражений. Чи це ознака старечого маразму, чи це справді так? Видно було останнє, бо Анатолій Сергійович закінчив життя в будинку для престарілих 19.07.2003 р. Шокований цією звісткою, Микола Павлович написав мені 5.09.2003 р., що те, що Анатолій Сергійович «закінчив життя у «богодільні» – це ганьба для...особи, яка раніше...зруйнувала його сім'ю»⁴². Сумним був кінець життя Анатолія Сергійовича Зав'ялова, але в історію ДДУ він увійшов як талановитий адміністратор, прекрасний викладач, творець германістики, і я кожного дня поминаю «за спокій» його ім'я в числі найближчих мені людей.

Список використаних джерел та літератури

1. Стадник Є.В. А. С. Зав'ялов – трансформація його наукових поглядів. *Вопросы германской истории*. 2007. № 2. С. 274-281.
2. Іваненко В.В. Деякі суб'єктивні штрихи до інтелектуального портрета професора А.С. Зав'ялова (до 90-річчя від дня народження). *Питання німецької історії*. 2016. С. 48-58.
3. Личное дело аспиранта Завялова Анатолия Сергеевича. *Архів Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара* (далі АДНУ ім. Олеся Гончара). Ф. 1, Оп. 1, Спр. 1251.
4. Личное дело Завялова Анатолия Сергеевича. АДНУ ім. Олеся Гончара. Ф. 1, Оп. 13, Спр. 8696.

---

⁴¹ Мирончук В. Д. (1948 р.н.) історик, у 1973-2021 рр. працював у Дніпровському національному університеті ім. Олеся Гончара

⁴² Мицик Ю. Ще з листів М.П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Наукові записки. Історичні науки*. Вип. 17. Острог, 2011. С. 15.

5. Спогади Мищика Ю.А. про А.С. Зав'ялова. *Архів автора*.
6. Личное дело Павлова Семена Федотовича. *АДНУ ім. Олесь Гончара*. Ф. 1, Оп. 1, Спр. 5967.
7. Марков К.А. спогади. *Усна історія Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара*: зб. докум. матер., редкол.: проф. М.В. Поляков (голова) [та ін.]. Дніпро: Ліра, 2017. Т. III. 576 с.
8. Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара (1918-2018) / голова редколегії д-р іст. наук, проф. С.І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. 444 с.
9. Спогади Бобилевої С.Й. *Архів автора*.
10. Зав'ялов А.С. Отчёт о прибытии в Швейцарии с 3 по 14 мая 1975 г. *Музей історії ДНУ ім. Олесь Гончара*. Матеріали не описані.
11. Венгер А. Дніпропетровські «всесвітники» пізньорадянського часу у спогадах Сергія Плохія. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2020. № 1(10). С. 181-206.
12. Кривчик Г.Г. Школа професора Пойди. *Питання аграрної історії України*. Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: Зб. наук. пр. Д.: ПФ. Стандарт-Сервіс, 2018. С. 13-20.
13. Спогади Давлетова О.Р. *Архів автора*.
14. Архирейський Д.В., Венгер А.Г. Кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара: минуле і сьогодення. *Грані*. 2018. Т. 21, № 10. С. 37-53.
15. Стьопченко Е. М.І. М. Кулинич – дослідник історії німців в Україні. *Вопросы германской истории*. 2007. № 2. С. 281-293.
16. Черкасов В. Ковчег в цветном тумане. *Правда*. 1977. 14 июня.

References

1. Stadnyk, Ye.V. (2007). A.S. Zav'yalov – transformaciya joho naukovykh pohlyadiv [A.S. Zavylov – the transformation of his scientific views]. *Voprosy hermanskoj istoryy* [Questions of German history], 2, pp. 274-281. [In Ukrainian].
2. Ivanenko, V.V. (2016). Deyaki sub'yektyvni shtrykhy do intelektual'noho portreta profesora A.S. Zav'yalova (do 90-richchya vid dnya narodzhennya) [Some subjective touches to the intellectual portrait of Professor A.S. Zavyalov (to the 90th anniversary of his birth)]. *Pytannya nimeckoyi istoriyi*, 48-58. [In Ukrainian].
3. Lychnoe delo aspyranta Zavyalova Anatolyya Serheevycha [Personal file of graduate student Anatoly Sergeevich Zavyalov]. *Arkhiv Dniprovs'koho nacional'noho universytetu im. Olesya Honchara (dali ADNУ im. Olesya Honchara)* [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. F. 1, Op. 1, Spr. 1251. [In Russian].
4. Lychnoe delo Zavyalova Anatolyya Serheevycha [Personal file of graduate student Anatoly Sergeevich Zavyalov]. *ADNU im. Olesya Honchara*. [Archive of OlesHonchar Dnipro National University]. F. 1, Op. 13, Spr. 8696. [In Russian].
5. Spohady Mycyka Yu.A. pro A.S. Zav'yalova [Memoirs of Yu.A. Mytsyk about A.S. Zavyalov]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
6. Lychnoe delo Pavlova Semena Fedotovycha [Personal file of Pavlov Semyon Fedotovich]. *ADNU im. Olesya Honchara* [Archive of OlesHonchar Dnipro National University]. F. 1, Op. 1, Spr. 5967. [In Russian].
7. Polyakov, M.V. (ed.) (2017). Markov K.A. spohady [Markov K.A. memories] *Usna istoriya Dniprovs'koho nacional'noho universytetu imeni Olesya Honchara: zb. dokum. mater.* [Oral history of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University: a collection of documents and materials]. Dnipro: Lira. T. III. [In Russian].

8. Svitlenko, S.I. (ed.) (2020). *Istorychnyj fakultet Dniprovskoho nacionalnoho universytetu imeni Olesya Honchara (1918-2018)* [Faculty of History of OlesHonchar Dnipro National University (1918-2018)]. Dnipro: Lira. [In Ukrainian].
9. Spohady Bobylevovoyi S.J. [Memoirs of Bobyleva S.Y.]. *Arkhiv avtora*. [Author's archive]. [In Russian].
10. Zav'yalov A.S. Otchet o prybuvanny v Shvejcarsyy s 3 po 14 maya 1975 h. [Report of arrival in Switzerland from 3 to 14 May 1975]. *Muzej istoriyi DNU im. Olesya Honchara. Materialy ne opysani*. [Museum of History of the DNU im. Olesya Gonchara. Materials not described]. [In Russian].
11. Venher A. (2020). Dnipropetrovs'ki "vsesvitnyky" pizn'oradyans'koho chasu u spohadakh Serhiya Plokhyya [Dnipropetrovsk "worlds" of the late Soviet era in the memoirs of Sergei Plohiy]. *Problemy vsesvitr'oyi istoriyi: naukovyj zhurnal*. [Problems of world history: a scientific journal], 1 (10), pp. 181-206. [In Ukrainian].
12. Kryvchyk, H.H. (2018). Shkola profesora Pojdy [Professor's School Pojda] *Pytannya ahrarnoyi istoriyi Ukrayiny. Materialy dvanadcyatykh naukovykh chytan', prysvyachenykh pam'yati D.P. Pojdy: Zb. nauk. pr.* [Questions of agrarian history of Ukraine. Materials of the twelfth scientific readings dedicated to the memory of D.P. Pojda]. Dnipro: PF. Standart-Servis, pp. 13-20. [In Ukrainian].
13. Spohady Davletova O.R. [Memoirs of Davletov O.R.]. *Arkhiv avtora* [Author;s archive]. [In Ukrainian].
14. Arxirejskyj D.V., Venher A.H. (2018). Kafedra vsesvitnoyi istoriyi Dniprovskoho nacionalnoho universytetu imeni Olesya Honchara: mynule I sohodennya [Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University: Past and Present]. *Hrani*. [Faces]. Vol. 21, No. 10, pp. 37-53. [In Ukrainian].
15. Stopchenko, E.M. (2007). I.M. Kulynych – doslidnyk ictopiyi nimciv v Ukrayini [I.M. Kulynych is a researcher of the history of the Germans in Ukraine]. *Voprosu hermanskoj istoryy* [Questions of German history], pp. 281-293. [In Ukrainian].
16. Cherkasov, V. (1977). Kovcheh v cvetnom tumane [The ark in the colored fog]. *Pravda*. [Truth], june 14. [In Russian].

Venher A. Soviet Ukrainian Germanistics in Personal Dimension: Memoirs of Professor Yuri Mytsyk about Anatolii Zavialov.

The publication presents the memoirs of professor, Father Yuri Mytsyk about Soviet Ukrainian germanist Anatolii Zavialov. Yuri Mytsyk worked with Anatolii Zavialov at the same department from 1974 till 1989, and from 1975 carried out the duties of his deputy.

Zavialov's academic life and his teaching career in 1960s-2000s was connected to Dnipropetrovsk university. At that time Zavialov actively studied the contemporary history of the German Democratic Republic, he was the author of many articles, including texts in prominent scientific journals, tutorials and published two monographs. He was one of the few Soviet germanists, who had business trips not only to the German Democratic Republic, but also behind the "Iron Curtain". Zavialov also had the experience of teaching in the universities abroad. As the head of the department of world history, Zavialov made efforts to form a research direction in historical German studies at the university. The majority of dissertations, defended under his scientific supervision, were devoted to German history of the XXth century. Some of his graduate students-germanists continued their career at the department, and it became possible to create a strong center of German studies and turn the department of world history into a center of historical germanistics. To provide the opportunities to publish research in German history, in 1973 the scientific edition "The Questions of German History" was founded at the department of world history of Dnipropetrovsk national university, later it received the status of inter-university scientific edition. Articles here were published by historians-germanists from Soviet Union and the German Democratic Republic. After the fall of the Berlin Wall and the reunification of

Germany, the study of the history of the German Democratic Republic went bankrupt and Zaviyalov turned to the history of German diaspora in Ukraine. He focused on political history of the German colonies at the beginning of the XXth century and the questions of the history of colonization in civilizational dimension. The last years of the historian`s life were over shadowed by a sharp deterioration of health and decline in scientific activity.

Keywords: *historian, German studies, Dnipropetrovsk university, department of world history*